

MIKOR VAN A HÁBORÚNAK VÉGE?

EÖRSI LÁSZLÓ-SZEGŐ IVÁN MIKLÓS
A „legfőbb pesti srácok” 1945-ben
Az 1956-os felkelők parancsnokai
a társadalmi mobilitás szempontjából 221

UNGVÁRY KRISZTIÁN
A potsdami határozatok legendái a történetírásban 248

EÖRSI LÁSZLÓ–SZEGŐ IVÁN MIKLÓS

A „LEGFŐBB PESTI SRÁCOK” 1945-BEN

*Az 1956-os felkelők parancsnokai
a társadalmi mobilitás szempontjából*

BEVEZETÉS

Az 1956-os felkelők politikai indíttatásáról, motivációiról ellentmondásosak az információink. Kutatásunkban történet-szociológiai és történeti módszereket alkalmazva teszünk kísérletet rá, hogy többet tudjunk meg a felkelők vezetőiről, s jobban megértsük életpályájukat. Adatainkból döntően arra következtethetünk, hogy a forradalom fegyveres vezetői aktív pályafutásuk során az elvesztett önállóság kompenzálására törekedtek – amellet természetesen, hogy teljes mértékben egyetértettek az egyetemisták 16 pontos követelésével.¹

A felkelés vezetői 1945 vagy 1948 után nem folytathatták családjuk önálló tevékenységét, így a társadalmi felemelkedés legkülönbözőbb stratégiáit alkalmazták. Az önállóság elvesztése, az önálló karrierépítés lehetőségének beszűkülése minden bizonnyal szerepet játszott abban, hogy az 1956-os forradalom mellé álltak. Azért a forradalomért küzdöttek, amely öngazgatást (munkás-öngazgatást) és függetlenséget hirdetett.

A peres eljárásokban a megtorló hatóságok a letartóztatottak vagy a vádlottak forradalmi részvételének okát távolról sem vizsgálták átfogóan. Ha viszont szóba került, a volt felkelők számos esetben még szorult helyzetükben is kiálltak a függetlenség, a demokratizálódás és az „igazi szocializmus” eszméje mellett. A későbbi visszaemlékezések viszont sok esetben igencsak eltávolodnak mindazoktól az ideáktól, amelyeket az 1956-os sajtó és a röpcédulák zöme sugallt, és amelyekért akkor még lelkesedtek.

E tanulmány keretein belül eredetileg elsősorban azt vizsgáltuk, hogy a „pesti srácok” – természetesen az idősebb korosztály, tehát azok, akik már elég idősek

1 1956 októberében az egyetemisták többek között a szovjet csapatok kivonását, Nagy Imre kormányalakítását, Rákosi Mátyás felelősségre vonását, általános, egyenlő, titkos választásokat, többpártrendszert, sztrájkjogot, vélemény- és szólásszabadságot, szabad rádiót követeltek.

voltak a politikai tevékenységhez – milyen szerepet játszottak 1945-ben, illetve tágabb értelemben a háború idején. Az adatokat összesítve azonban arra jutottunk, hogy érdemi következtetések nem egy adott időpontra vonatkozó információkból, hanem egy folyamat vizsgálatából vonhatók le. Tanulmányunkban így olyan főbb szociológiai paramétereket vetettünk össze, amelyek a társadalmi mobilitás vizsgálatára lehetőséget adtak. Munkánk hangsúlya végül is – az előzőekből adódóan – 1944–45-ről az 1945 és 1956 közötti folyamatokra helyeződött át. Mindezek után arra is kísérletet tettünk, hogy felvázoljunk egy olyan életstratégiát és életpályamodellt, amelyről nincsenek közvetlen információink, ám a statisztikai adatok elemzéséből, az inter- és az intragenerációs mobilitás vizsgálatából következtetni lehet rájuk.²

A Kádár-korban hamis mítoszokat gyártottak és negatív propagandát folytattak az 1956-os forradalmárokkal kapcsolatban. Az azonban nehezen volt tagadható, hogy a felkelők jelentős része munkáscsaládból származott,³ s még a kádárista hatóságok sem gondolták komolyan, amit terjeszteni igyekeztek, hogy az „ellenforradalmárok” a Horthy-rendszer deklasszált elemeiből verbuválódtak. Ugyanakkor a fegyveres felkelés általunk vizsgált vezetőinek társadalmi mobilitását elemezve kimutatható, hogy szülei viszonylag jelentős arányban a vezető vagy az értelmiségi rétegekhez tartoztak a Horthy-korban. Ám vizsgálatunk éppen arra derített fényt, hogy az egyének, a parancsnokok maguk nem voltak feltétlenül „deklasszáltak”, hiszen a családi hátrányokat egyéni karrierjük során igyekeztek kompenzálni. Ezt társadalmi mobilitásuk inter- és intragenerációs folyamatait elemezve fogjuk bizonyítani.

2 Nemzedékek közötti, azaz intergenerációs mobilitásnak nevezzük, ha valakinek a társadalmi helyzete a szüleiéhez képest változik meg. A nemzedéken belüli, azaz intragenerációs vagy karriermobilitásnak pedig azt, amikor valaki foglalkozási életpályája folyamán lép át a másik társadalmi helyzetbe. Andorka (1997) 220.

3 Az összes felkelő társadalmi rétegződésével ezúttal nem foglalkoztunk, de például a Tüzoltó utcai felkelők között (15 főről áll rendelkezésre ilyen adat) a munkásszármazásuk aránya 47 százalékos. Az adatok forrása: Eörsi (1997) 121–137. Ez a Horthy-kori társadalmi rétegződéshez képest rendkívül magas arány, hiszen a munkások részaránya 1930-ban a gazdaságilag aktív népesség 26,4 százalékát tette ki. Andorka (1990a) 394.

4 Így például az egyik ferencvárosi felkelőcsoportot, a Tüzoltó utcaiakat elemezve, a vezetőkön kívül alig akad olyan, akinek vezető, értelmiségi vagy egyéb szellemi foglalkozásuk lettek volna a szülei (egy főről van szó, ami 7 százaléknak felel meg), míg az általunk kiválasztott parancsnokok körében a Horthy-kori társa-

gát elemezve kimutatható, hogy szülei viszonylag jelentős arányban a vezető vagy az értelmiségi rétegekhez tartoztak a Horthy-korban. Ám vizsgálatunk éppen arra derített fényt, hogy az egyének, a parancsnokok maguk nem voltak feltétlenül „deklasszáltak”, hiszen a családi hátrányokat egyéni karrierjük során igyekeztek kompenzálni. Ezt társadalmi mobilitásuk inter- és intragenerációs folyamatait elemezve fogjuk bizonyítani.

A kutatás még nem tartott ott, hogy valamennyi 1956-os felkelő adatait vizsgálat alá lehessen vonni, ezért egy hatvanfőnyi mintát veszünk alapul, amelynek tagjait a budapesti felkelők parancsnokai közül választottuk. Bár meg kell állapítani, hogy ez a minta a főbb szempontokat tekintve valószínűleg jelentősen eltér az „egészről” – legalábbis bizonyos lokális felkelőcsoportokat elemezve erre a sejtésre juthatunk.⁴ A legtöbbször spon-

tán módon élre került felkelők voltak a legtudatosabbak – ezt már eddigi adataink is mutatják. Egy későbbi, minden felkelőre vonatkozó kutatás hipotéziseként megfogalmazhatjuk: a felkelőparancsnokok politikailag (és általában is) többnyire jóval képzetebbek és idősebbek is voltak társaiknál.

A mostani hatvanfős mintában csak férfiak kaptak helyet, egyes felkelőcsoportok vezetői – közöttük katonák is –, de csupán az önként csatlakozók. Nekik jutott a legfontosabb szerep a függetlenségi harc kockázatát vállaló közösségek irányításában. Csoportonként több ilyen személy is lehetett, részben azért, mert egyes osztagoknál változott az irányítók személye. Voltak természetesen olyan tekintélyes, a parancsnoki karból kiemelkedő vezetők is, akik döntően személyes irányítást valósítottak meg körzetükben. Mivel a kiválasztottak kijelölése nem igen oldható meg pontos kritériumok alapján, természetesen vitatható lehet, hogy valóban ők hatvanan voltak-e a legrátermettebb vezetők. A tévedés kockázatát növeli, hogy – a körülményekből adódóan – a kutatás mélysége sem lehetett eléggé egységes: a Budapest jó néhány külső kerületében lejátszódott fegyveres eseményekről lényegesen kevesebbet tudunk, mint a belső kerületek, valamint Dél-Pest 1956-os hadtörténetéről, társadalmi önszerveződéséről.

A mintában szereplő vezetők jelentős részéről – azokról, akik emigráltak – nagyon keveset tudunk. Természetesen a fiatalabb generációról is szegényesebbek az adataink.

A FELKELŐPARANCSNOKOK

A leghíresebb és legerősebb ellenálló csoport, a Corvin köziek közül Iván Kovács Lászlóról, az őt a főparancsnoki tisztségben felváltó Pongrátz Gergelyről és két legfontosabb, legbefolyásosabb támogatójáról, Antalóczi Sándorról, valamint Bornemissza Tiborról lesz szó. A szomszédos Práter utcai iskolában különlegesen erős bázist kialakító csoportból Ö. Nagy János felkelőparancsnokot, László Béla György és Konstantinidisz André parancsnokhelyetteseket emeltük ki. A Corvin köz körzetében számos más osztag is tevékenykedett, így a Kisfaludy utcai két csoport, amelyeket Kasza (Kaszás?) János, illetve Fánicsik György vezetett, az említetten kívül még két Práter utcai egység működött, Schmidt László, illetve Ritecz József irányításával, a Vajdahunyad utcaiak három vezetője Kiss Károly, Jánoki Attila és Sipőcz József volt. A többi VIII. kerületi bázishely vezetői közül a rendőrkapitányság felkelőparancsnoka, Ujvári József és a Szabad Nép-székház fegyvereseinek parancsnoka, Kovács András szerepel a mintába felvettek között.⁵

dalmi szerkezethez képest jelentősen felülreprezentáltak az ilyen családok (27 százalék). Az adatok forrása: Eörsi (1997) 121–137.
5 Eörsi (2001).

A ferencvárosiak közül Angyal Istvánról, Csongovai Per Olafról (Tűzoltó utcaiak), Bárány Jánosról, Karászy Jánosról (Tompai utcaiak), valamint a Berzenczey utcai Wágner Istvánról és a Ferenc körüti Antal Gyuláról lesz szó.⁶

A Baross téri csoportot négyen vezették: Nickelsburg László, Pásztor Gyula, Pásztor Sándor és Balogh László. E körzetből a hatvanfős csoportban helyet kapott Palotás József is, aki az utóvédharcokban vette át a vezetést. További VII. kerületiek: Kovács Dezső, Kovács Imre és Drbál Ferenc (Almássy tériek), Steiner Lajos (Csengery utcaiak), Gyulai Lajos és Bencze Ferenc (Hársfa utcaiak), Szenes László (Lenin körütiak), Klauber István, Ludányi Ferenc, Franyó Ferenc és Keller Károly (Thököly útiak).⁷

A budai oldalon a nagy létszámú Széna térieket Szabó Jánoson kívül legfőképp Bán Róbert, Ekrem Kemál és Sillay Rudolf,⁸ a Vár védelmét Végvári Vazul, Magyar Ferenc és Batthyány Bálint,⁹ a Schmidt-kastélyt Pércsi Lajos és Csiki Lajos, a Móricz Zsigmond körtéri ellenállást Oláh Jenő irányította,¹⁰ így ők kerültek a vizsgálandók körébe.

A külső városrészek közül az akkori XX. kerületben Oltványi László volt a főparancsnok, és mindvégig ő hozta meg a fontos döntéseket. Mivel csaknem végig Pesterzsébeten tartózkodott, soroksári helyettesének, Oláh Ödönnek gyakran kellett helyben megoldania a problémákat.¹¹ A csepeli felkelőket Buri István és Sorn Károly,¹² a kőbányaiakat Sótonyi Tamás, Kovács József és Drabant Ervin,¹³ a kispestieket Koroly T. György és Bojtor Béla,¹⁴ a pestszentlőrincieket Szántó Farkas Béla,¹⁵ az újpestieket Somlyói Nagy Sándor,¹⁶ az angyalföldieket Csizmadi Ferenc¹⁷ vezette.

A forradalom leverése után e férfiak túlnyomó többsége elmenekült az országból, vagy a megtorlás áldozata lett. Az előbbi csoportba huszonkilencen, az utóbbiba huszonketten tartoznak. Hetüket hosszabb-rövidebb börtönbüntetésre ítélték, egyikük 1956. november 4-én el-esett, és szintén egy személy eltűnt, sorsáról semmit nem tudunk.

Ami a társadalmi mobilitás egyik speciális vetületét illeti, jól látszik, hogy a hatvanfős csoport igen dinamikusnak minősíthető a földrajzi helyváltoztatás szempontjából is. Mindez a csoport mozgékonyágát, a későbbi felkelőparancsnokok felfelé törekvését mutatja.¹⁸

6 Eörsi (1997).

7 Eörsi (2011).

8 Eörsi (2004).

9 Eörsi László: A budaváriak ellenállása, 1956. *Élet és Irodalom*, 2010. október 29.

10 Eörsi (2003).

11 Eörsi (2014), Eörsi (2015).

12 Eörsi László: Csepel 1956. Előkészületben.

13 Eörsi László: Kőbánya 1956. Előkészületben.

14 Eörsi (2003).

15 Feitl (2011).

16 Eörsi (2003).

17 Eörsi–Juhász–Szabó (2006). Az egész tanulmány az 5–17. lábjegyzetekben megjelölt forrásokra épül, ezért ezeket a továbbiakban nem jelezzük.

18 A mobilitás – szélesebb értelemben – felfogható

A „legfőbb pesti srácoknak” még a fele sem volt budapesti („nagy-budapesti”) születésű: mindössze huszonhatan származtak innen.

Huszonégyen vidéki városokból, falvakból kerültek a fővárosba, kilencen pedig a trianoni Magyarország határain kívül látták meg a napvilágot. Egy főről, Kasza (Kaszás?) Jánosról nincs adatunk. Romániához csatolt területről Balogh László (aki 1940-ben Aradról szökött át), Bencze Ferenc, Kiss Károly (aki családjával – egyik vallomása szerint – a vasgárdisták elől menekült el), Pongrátz Gergely, Szabó János, Ungvárról Antalóczi Sándor települt át, koruktól függően családostul vagy egyedül. Ankarából tért vissza a Csongovai család, ahová a családfele még a Tanácsköztársaság bukása után menekült. A szkopjei születésű, török kötődésű Ekrem Kemál és a görög menekült, Konstantinidisz André felnőttkorukban szereztek magyar identitásokat. Ráadásul a vizsgált személyek fele a forradalom után újabb „földrajzi mobilitásra” kényszerült: legalább harminc személyről tudjuk, hogy disszidált, azaz emigrációba került, igaz, ketten visszatértek Magyarországra. Néhány kivételtől eltekintve mindannyian a forradalom után emigráltak.

A Kádár-kori propaganda Horthy-reakcióról, fasisztákról írt a felkelők kapcsán. Csupán emiatt érdemes megemlítenünk, hogy számos holokauszt-túlélő is részt vett az 1956-os forradalom fegyveres harcainak irányításában: Angyal István, Bán Róbert, Nickelsburg László.¹⁹ A többi vezető családi háttere is rendkívül színes és változatos: Csongovai Per Olaf félig zsidó származású, részben pedig svéd eredetű volt.²⁰ Pongrátz Gergely örmény,²¹ Koroly T. György ruszin-lengyel eredetűnek vallotta magát.²² Oltványi László apai,²³ Schmidt László anyai ágródlélszláv eredetű,²⁴ Sorn Károly szülei pedig nagy valószínűséggel romák voltak.²⁵

Iskolázottsági adatokkal 58 felkelőparancsnok esetében rendelkezünk. Öten végeztek 4–6 elemi osztályt, tizenheten az elemi mellett szakmát is tanultak. Tehát ők

a „társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben való helyváltoztatásként” is. Ebben az értelemben a vidékről Budapestre költözés is jelenthet például „felfelé” irányuló mobilitási szándékot, azaz előrejutási törekvést.

A magyar (pesti) nyelvben egyébként is létezik a „felköltözni a fővárosba” kifejezés, ami jelzi a vidék–főváros mozgások társadalmi megítélését. Kocsis (1995) 21. 19 Ahogy ez a peranyagaikból kiderül. Szirmai Ottó és társai. Budapest Főváros Levéltára (BFL) 8005/58., Rusznyák László és társai. BFL 2383/57. Hercegh Benjámín és társai. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MOL) XX-5-h 41-49. d.

20 Csongovai (OHA) 2.

21 Pongrátz (1982) 27.

22 Koroly (OHA) 1.

23 Oltványi László ügye. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTTL) O-8-106/3.

24 Az is lehetséges, hogy mindkét szülője jugoszláviai volt. A hatóságok csak az édesanyját említették jugoszláv állampolgárként. Schmidt László és társa. BFL 2834/57. Schmidt – aki gyakorlatilag nem ismerte szüleit – mindkettőjükéről úgy tudta, hogy „jugoszlávok”. Schmidt (OHA) 1.

25 Többen ezt állították a perében. Körösi Sándor és társai. Hadtörténelmi Levéltár (HL) 742/57.

huszonketten (37,9 százalék) a későbbiekben szakmunkásként, betanított munkásként, segédmunkásként helyezkedtek el. Tizenhatan (27,6 százalék) két–négy polgárit vagy gimnáziumi, technikumi osztályt végeztek, de nem érettségiztek. (Köztük nyolcan szakmát is szereztek.) Tizenhatan (27,6 százalék) érettségiztek, így a közép-osztályhoz tartozónak vélhették magukat. Nyolc személy szakmát is szerzett. Tízen (17,2 százalék) egyetemet, főiskolát végeztek, ha beleszámítjuk azt a későbbi emigránst, aki 1956-ban még éppen egyetemi hallgató volt.

Ami a későbbi felkelőparancsnokok életkorát illeti, 1944-ben átlagosan 17,5 évesek voltak, 1945-ben 18,5 évesek, ezért ebben az időszakban általában nem játszhattak aktív közéleti szerepet. 1956-ban 29,5 év volt a parancsnokok átlagéletkora. A legidősebb közülük a Széna téri „Szabó bácsi” volt, ő 1897-ben született.

AZ ELSŐ, A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN ÉS A VÖRÖS HADSEREGBEN

Immár rátérünk a tanulmányunk legfőbb kérdésére: milyen politikai szerepet játszottak az 1956-os szabadságharc legfőbb irányítói a világháborúban – különös tekintettel az 1945-ös évre –, majd az azt követő időszakban. Távolról sincs mindegyikőjükről adatunk, többségük (64 százalékuk, azaz harmincnyolc személy) 1945-ben fiatalok volt, bár köztük tizenegyen 16–18 év közöttiek. Ennek van jelentősége, hiszen a felkelőparancsnokok között akad olyan is, aki 12–13 évesen részt vett az 1944–45-ös harcokban a budai Várban.

Kifejezetten érdekes, hogy jóllehet a kádári propaganda a felkelők szélsőjobb-oldali, jobboldali kötődését hangsúlyozta, egy-egy felkelőparancsnok a magyar és a szovjet(!) Vörös Hadseregben szolgált az első világháború után, illetve a második világháborúban. Volt a felkelőparancsnokok között magyar partizán is, aki Maléter egységében harcolt, illetve olyan is, akit antifasiszta tüntetésen való részvételért ítélték el a Horthy-kor végén.

Tény az is, hogy körülbelül féltucatnyian a nyilasokhoz, illetve a szélsőjobb-oldalhoz is kötődtek. Ám azok közül, akik 1945-ben már felnőttek voltak, szinte mindenki katonaként vagy valamilyen fegyveres testület tagjaként szolgált a második világháború idején (tizenkilenc főről van szó, rajtuk kívül két személyről tudunk, aki börtönben ült, további öt fő pedig valamilyen üldöztetésnek volt kitéve – hárman a holokauszt miatt –, vagy az elől menekült).

A háború borzalmain túl sokak életében, illetve családjá sorsában komoly szerepe volt az üldöztetésnek: a zsidó származásúnak minősítettek számos hozzátartozójukat veszítették el, maguk is deportálásból vagy munkaszolgálatból menekültek meg. Rajtuk kívül két személyről tudjuk, hogy egyik vagy mindkét szülőjét szovjet katonák hurcolták el. Próbáltuk vizsgálni a társadalmi mobilitás

szempontjából a hatvan személy 1945-ben betöltött pozícióit, de ezek elemzése nem adott releváns képet, hiszen a többség helyzetét a háború határozta meg, illetve az, hogy ebben az időpontban még nem volt nagykorú.

A „pesti srácok” legidősebbike, az 1897-es születésű Szabó János („Szabó bácsi”) az orosz és az olasz fronton harcolt az első világháborúban, majd 1919-ben három hónapig a magyar Vörös Hadsereg szolgálatában állt. (Csongovai Per Olaf, „Csolaf” és Nickelsburg László, „Zsidó Laci” családtagjai is a Vörös Hadsereg kötelékében harcoltak.) Szabó a második világháború végéig nem vett részt a politikai életben, vagy legalábbis nem tudunk róla.

Ebből a körből többen harcoltak a frontokon, közülük néhányan politikai pártokba is beléptek. Legkorábban Antalóczi Sándor („Doki”), aki 1938-ban belépett a Nyilaskeresztes Pártba, majd négy évig a Turul Bajtársi Szövetség tagja volt. Belépési nyilatkozatot írt alá a Nemzetiszocialista Magyar Pártnál, és havi egy pengőt ajánlott fel a szervezet támogatására. Budapest ostroma során részt vett a harcokban (emellett a városparancsnokságon ügyeletes orvosként látta el feladatát). Szovjet fogságba esett, de még Budapesten sikerült megszöknie. 1945 novemberében korábbi nyilas szimpátiája miatt rendőri felügyelet alá került, ezt azonban öt hét múlva feloldották.

Balogh Lászlót („Pipó”) 1942–44-ben önkéntes alapon ejtőernyős leventének képezték ki. A kiképzés végén, 1944 júniusában egy utcai razzia során elfogták, és munkakerülés címén internálták. Az év végén ugyancsak önként jelentkezett Prónay Pál „németellenes szabadcsapatának” Bocskai-századába. „Azért jelentkeztem, mert megjelent egy plakát, mely szerint »felkoncolás« terhe mellett 48 órán belül mindenkinek katonai alakulathoz kellett tartoznia” – vallotta 1957-ben,²⁶ de három hét múlva megszökött, és a szovjet csapatok bejöveteléig otthon bujkált.

Batthyány Bálint 1938-ban hivatásos katonaként vett részt a Felvidék déli sávjának megszállásában. 1945-ben – hadnagyként és szakaszparancsnokként – Morvaországban alakulatával szovjet fogságba került, 1948-ban szabadult.

Bencze Ferenc – egy belügyi jelentés szerint – 1944. december 15-én önként jelentkezett a Hungarista Légióba, bevonult a Károly laktanyába, ám a rossz ellátás miatt épp karácsonykor megszökött.

1945. március 27-én a Politikai Rendészeti Osztály őrizetbe vette, eljárást indítottak ellene, internálták.

Koródy Katona János volt kisgazdapárti országgyűlési képviselő közbenjárására az internálást megszüntették, de Benczét 1946-ig rendőrségi felügyelet alá helyezték. 1948-ban a Budapesti Néppügyészség is elővette az ügyét, de nem tudjuk, milyen végzéssel zárult az ellene folytatott eljárás. Egyedül róla maradtak fenn olyan közlések, hogy a forradalom idején antiszemita megnyilvánulásai voltak.

²⁶ Balogh László jkv. 1957. IV. 19. BFL 3676/57.

Bojtor Béla még a második világháború kitörése előtt önként bevonult, 1938-ban részt vett a Felvidék, 1940-ben Észak-Erdély visszafoglalásában. A szovjet fronton szerzett érdemeiért I. osztályú (nagy) ezüst vitézségi éremmel tüntették ki. A Don-kanyarnál azonban megsebesült, hazahozták és leszerelt.²⁷ Buri Istvánt 1944-ben hívták be, szovjet fogságba esett. 1948-ban tért haza. Franyó Ferenc („Füles”) 1944 februárjában jelentkezett a Hunyadi páncélosokhoz.²⁸ 1944 novemberétől levontként vett részt a harcokban. Később az SS kötelékében Belgiumban, Hollandiában és Németországban szolgált tizedesként. 1945-ben Lengyelország és Csehszlovákia területén harcolt, amíg a szovjetek fogságába nem esett. 1950-ben került haza, és rögvest a tiszalöki táborba internálták. 1951 decemberében a ka-

tonai bíróság háborús büntett vádjával nyolc évi börtönre ítélte. A döntést 1954-ben felülvizsgálták, és büntetését öt évre mérsékeltek, ám még abban az évben feltételelesen szabadlábra helyezték.

Keller Károly 1944-ben a Hungarista Ifjúsági Légió²⁹ tagja lett, de arról nincs forrás, hogy katonai szolgálatba lépett volna. Kovács András 1944–45-ben – 12–13 évesen – apjával együtt a Vannay-rohamzászlóalj kötelékében harcolt, amely a fővárosban legtovább tartotta magát a Vörös Hadsereggel szemben. A Várban futárszolgálatot teljesített, aknarobbanástól az egyik ujját elvesztette.³⁰ Apját, Kovács Endrét – aki korábban a Rongyos Gárda³¹ tagja volt – 1949-ben kivégezték.

Kovács Dezső („Farkasgazda”) korengedménnyel, önként vonult be. 1942-től a keleti fronton harcolt, de a voronyezi áttöréskor épp otthon volt szabadságon. Részt vett antifasiszta megmozdulásokon, amit a hadbíróóság lázításnak minősített, és két évre ítélte az akkor már őrmesteri rendfokozatú Kovácsot,

aki novemberben megszökött, és a háború végéig egy barátjánál bújt meg. Oltványi László – bár nem került a frontra – főhadnagyi rendfokozatot, valamint Erdélyi és Felvidéki Emlékérmét szerzett. Ő azonban tudatosan távol tartotta magát

27 Bojtor Béla és társai pere. ÁBTL V-103483.; ÁBTL O-8-002/5.

28 A Hunyadi páncélgránátos-hadosztály, majd „Hunyadi” magyar fegyveres SS-gránátoshadosztály egy 1944. októberi magyar–német egyezmény alapján jött létre. A Waffen-SS magyar hadosztályainak vezényleti nyelve magyar, katonái magyarok, illetve magyar állampolgárok. A hadosztályt elvileg csak Magyarország védelmében lehetett bevetni, felszerelése, ellátása német feladat volt. Szakály Sándor: A „hunyadiak”. *Magyar Nemzet*, 2009. december 8. http://mno.hu/migr_1834/a_hunyadiak-272603 (Letöltés: 2015. szeptember 10.)

29 A Hungarista Ifjúsági Légió Szálasi kormányzása idején jött létre a 17–20 éves korosztály nevelésére. Ravasz (é.n.).

30 A Vannay-riadózászlóalj Buda ostroma alatt a német parancsnokság által stratégiai fontosságúnak tekintett Városmajornál épített ki állásokat. Vannayék ellentámadást intéztek, így visszafoglalták a fogaskerekű töltését, amit a szovjetek január 19-ig nem tudtak elfoglalni. Ungváry (2004) 418–420.

31 A Rongyos Gárdát 1938-ban élesztették újra Kárpátalja megszerzésére. Ungváry (2012) 274.

a pártoktól. Ismerősei jelentései szerint „demokratikusan gondolkodott, és ilyen szellemben élt”³²

Pásztor Gyula harcolt a Szovjetunióban, Kijevnél megsebesült, aknaszilánk érte a fejét. Pércsi Lajos 1941-ben jelentkezett hivatásos katonának, 1944 második felében részt vett az Alföldön folyó harcokban. Decemberben megszökött csapattestétől, átment a szovjetekhez, akik hazaküldték Debrecenbe. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. január végi toborzási felhívására jelentkezett a demokratikus hadseregbe. Sipőcz József háború alatti tevékenységéről nem tudunk, csupán annyi ismeretes, hogy 1948-ban egy évre, 1953-ban pedig négy és fél évre ítélték háborús büntetett vádjával.

A Ludovika Akadémiát végzett Somlyói Nagy Sándor 1941-ben a Délvidéken szolgált az egyik ott állomásozó egység parancsnokaként. 1942-ben alezredessé léptették elő. 1945-ben Nyugatra menekült, ahonnan a következő évben hazajött. Végvári Vazul 1943–45-ben a pécsi Zrínyi Miklós Gyalogsági Hadapródiskolában tanult, majd nyolc hónapig volt a szovjetek fogságában.

Akadtak olyanok is, akik a másik oldalon harcoltak. Karászy János 16 évesen csatlakozott Maléter Pál partizánzászlóaljához. Konstantinidisz André 1943–44-ben a macedón hegyekben harcolt a Görög Népi Felszabadító Hadsereg (ELASZ) kötelékében (az egyik forrás szerint 1932-ban vált kommunista meggyőződésűvé), majd a szovjet haderőnél tevékenykedett századosi rendfokozatban 1945 augusztusáig.

Ekrem Kemált – egyik 1957-es vallomása szerint – 1944-ben a nyilasok elhurcolták. Mindhárom zsidó származású felkelőparancsnoknak szörnyű élményekben volt része 1944–45-ben. Angyal Istvánt Auschwitzba hurcolták édesanyjával és az egyik nővérével együtt, akik a táborban meghaltak. Bán Róbert 17 közeli hozzátartozóját vesztette el a holokauszt idején. Nickelsburgot – aki 1941-ben a Munkás Testedző Egyesület, 1941-től a Vasas Szakszervezet tagja volt, majd 1942-ben bekapcsolódott a békemozgalomba is (ott volt a Kossuth- és a Petőfi-szobor előtt rendezett háborúellenes és antifasiszta tüntetésen), 1944-ben zsidó munkaszolgálatra hívták be. Bár innen megszökött, és a háború végéig bujkált, édesanyját és mindhárom testvérét deportálták, akik mindannyian elpusztultak a bergen-belseni haláltáborban. Csongovai apja is munkaszolgálatos volt.

Koroly T. György Kárpátalján élő családtagjait a szovjetek hurcolták el egy lettországi tőzegbányába, ahonnan nem tértek vissza.³³ Szenes László apja pedig szovjet fogságba esett, 1947-ben tért haza.

Mások súlyosabb sérülésekkel, sebesülésekkel szenvedték meg a háborút: Kovács András, Pásztor Gyula harcban, Fánicsik György („Börkabátos Gyurka”), Koroly

T. György és Ritecz József („Jocó”) a bombázások következtében.

32 Dohy István feljegyzése 1945. VI. 8., Faragó Mihály feljegyzése 1945. VI. 15. ÁBTL V-142910/1.

33 Koroly (OHA) 1.

1945 UTÁN:

A KOMMUNISTA PÁRT VONZÁSÁBAN ÉS A BÖRTÖN ÁRNYÉKÁBAN

A felkelőparancsnokok közül többen már 1945-ben pártot választottak, és kifejezetten sokan a kommunista pártba (is) beléptek. A vizsgált csoport egyötödéről van szó, ha egy tagjelöltet is ideszámítunk, de nem soroljuk ide a baloldali meggyőződésű Angyalt és Konstantinidiszt, akik formálisan nem kötődtek a kommunistákhoz. Mindez azt az állításunkat látszik igazolni, amit majd a társadalmi mobilitás kapcsán elemzünk: a „legfőbb pesti srácok” személyes karrierjük során igyekeztek a családi hátrányokat kompenzálni. Talán ezt célozhatta – és nem feltétlenül csupán baloldali gondolkodásukkal magyarázható – az is, hogy a kommunista pártba léptek be. (Még egyszer hangsúlyozzuk, hogy az általunk baloldalinak ismert felkelőparancsnokok közül ketten nem is léptek be a pártba.) A meggyőződéses kommunista jelzöt azokra a „legfőbb pesti srácokra” sem lehet ráaggatni, akik korábban a szélsőjobboldalhoz kötődtek, de kommunistákká ved-

lettek át. Bár a két irányzat közti átfedés, illetve személyes váltás korántsem volt ritka.³⁴

34 Ungváry (2012) 328–329.

Antalóczi Sándor 1945-ben lépett be a szociáldemokrata pártba, majd – nem tudjuk, miért, hiszen, mint láttuk, korábban a szélsőjobboldali eszmeiségű pártokkal szimpatizált – az MKP tagja lett, ám hamarosan otthagya ezt a pártot is. Szabó János először a kommunista pártba lépett be, de abból kiábrándulva az 1946-ban alapított Magyar Szabadság Pártot, illetve az 1947-ben alakult a Magyar Függetlenségi Pártot erősítette (mindkét pártot a kisgazdapártból kizárt vagy önként távozó képviselők hozták létre).

Csiki Lajos, Csongovai, Ekrem Kemál, László Béla György, Oláh Jenő, Oltványi, Pércsi Lajos, Sillay Rudolf, Szántó Farkas Béla, Ujvári József az MKP-t, és/vagy az 1948-ban állampártként fellépő MDP-t választotta, noha kettejüket később kizárták, Sillayt ismeretlen okból, Ujvárit azért, mert elvesztette tagsági könyvét, és nem fizette a tagdíjat. Koroly T. György is e párt tagjelöltje volt a forradalom kirobbanása előtt. Közülük csak Csongovairól tudjuk, hogy erősen baloldali meggyőződésű volt, a többiek csatlakozásának motívumairól nincsenek konkrét ismereteink.

Angyal Istvánról tudjuk, hogy fokozatosan kiábrándult az egyre erőszakosabbá váló sztálinista rendszerből. Láta a dogmák hazugságát, s azt, hogyan formálódik ki egy új kiváltságos réteg, amelynek vezetői az aktuálisan kötelező szemléletet meghatározzák. A csalódások ellenére egy antietatista, alulról, demokratikusan szerveződő, igazságos társadalom létrejöttében bízott. Felfogásában lényegében Csongovai is osztozott. Konstantinidisz André 1946–49 között részt vett a görög polgárháborúban, majd politikai menedékjogot kapott Magyarországon.

Kovács András a kommunista irányítású Magyar Szabadságharcos Szövetség (MSZHSZ) tagja lett, de hihetőleg csakis azért, hogy egy adott pillanatban viszszaadjon. A szövetség ugyanis lehetőséget teremtett céllövészetre is. „Az volt a fő cél, hogy [a katonai önképzésben] minél jobban tökéletesítsem magamat” – emlékezett vissza.³⁵

A háborúban frontharcos Bojtor Béla már 1945-ben a kommunista pártot választotta. Az ő esetében nyilvánvalóan taktikai lépésről volt szó: el akarta terelni a figyelmet arról, hogy egy Veszprém megyei faluban harmadmagával halálra vert egy szovjet katonát. Emiatt 1953 júniusában életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték „ember törvénytelen kivégzése által elkövetett háborús bűntettért”. 1956 szeptemberében büntetését tízéves fogságra mérsékeltek.³⁶

A Rákosi-kor megtorlásai közepette a majdani felkelőparancsnokok egy része ellen politikai jellegű pert indítottak. Antalóczyt két alkalommal tartóztatta le államellenes izgatás vádjával az ÁVH. Bár első ízben bizonyíték híján felmentették, másodszor, 1952-ben két évre ítélték, hat hónapot le is töltött Dunapentelén. Oltványit szintén izgatásért állították bíróság elé („...több esetben gúnyolta és rágalmazta Sztálin elvtársat, a Szovjetuniót és annak tevékenységét”³⁷ – többek között a Sztálin halálát követő gyászünnepeken). 1953-ban kiszabott öt év két hónapi börtönbüntetését később két év három hónapra mérsékeltek. Szabó Jánost sikertelen emigrálási kísérlete után ítélték kilenc hónapra, szintén 1953-ban. Jugoszláv határőrök fogták el, és fél évre internálták.

Többeket köztörvényes ügyekben ítélték el. A vádak megalapozottságát már nemigen tudjuk ellenőrizni. A bíróságok több esetben olyan vádakkal hoztak elmarasztaló ítéleteket, amelyek jogállamban nem számítanak bűncselekménynek. Egyes esetekben pedig szembetűnő a rendkívül szigorú büntetés. Balogh Lászlót már 1945-ben betöréses lopásért másfél évre, Ujvári Józsefet ugyanebben az évben hatóságai közeg elleni erőszak miatt nyolcnapos elzárásra ítélték, Klauber Istvánt 1945 előtt kétszer is elítélték lopásért, Keller Károly 1940-ben ugyancsak lopásért egy évet kapott, Szabó Jánost 1943-ban orgazdaságért másfél évre zárták el.

Az 1945–56 közötti időszakból a következő büntetésekről tudunk: Antal Gyulát 1953-ban fegyverrejtegetésért nem tudjuk, mennyi időtartamra; Balogh Lászlót, mert 1950 szilveszterén leütött egy szovjet katonát, aki molesztálta a feleségét, három évre; Csiki Lajost függelemsértésért négy hónapra (katonai bíróság); Csizmadi Ferencet 1952-ben sikkasztásért és közveszélyes munkakerülésért hat hónapra; Ekrem Kemált 1956-ban orgazdaságért két év nyolc hónapra;

35 Kovács (OHA) 11.

36 Bojtor Béla és társai pere. ÁBTL V-103483; ÁBTL O-8-002/5.

37 Oltványi László őrizetbe vételi javaslata 1953. III. 11. ÁBTL V-103456/2.

Keller Károlyt 1948-ban koldulásért, csavargásért nyolc napra, 1949-ben hatóság elleni erőszakért egy hónapra, 1952-ben a köztulajdon megkárosításáért fél évre (internálás), lopásért három évre; Klauber Istvánt háromszor lopásért, 1949-ben sikkasztásért, hatalommal való visszaélésért és zsarolásért két és fél évre, 1950-ben hatósági közeg és állam elleni kihágásért négy évre, 1953-ban a tervgazdaság veszélyeztetéséért nyolc hónapi javító-nevelő munkára, 1956-ban orgazdaságért, sikkasztásáért hat évre; Konstantinidisz Andrét 1951-ben 300 Ft pénzbüntetésre, 1952-ben egy év négy hónapra társadalmi tulajdon elleni csalás, illetve lopás miatt; Kovács Dezsőt 1946-ban falopásért tíz évre (statáriális bíróság); László Béla Györgyöt 1955-ben tiltott határátlépés kísérletéért két év négy hónapra; Ludányi Ferencet 1951-ben hatósági közeg elleni erőszak, rongálás, becsületsértés, függelmsértés vádjával hat évre (katonai bíróság); Ö. Nagy Jánost 1954-ben társadalmi tulajdon elleni vétség vádjával fél évre (katonai bíróság); Schmidt Lászlót

38 Gyarmati György a Rákosi-kort 1945–56 között elemzi. Gyarmati (2011).

1953-ban munkahelyről történő önkényes kilépésért öt hónap, tiltott határátlépési kísérletéért négy hónap javító-nevelő munkára; Steiner Lajost 1948-ban lopásért nyolc hónapi börtönbüntetésre, 1950-ben sikkasztásért 18 hónapra, 1951-ben – mert katonai szolgálata idején késve ért vissza a laktanyába – tíz hónapra; Wágner Istvánt 1953-ban tiltott határátlépésért (a fiatalok országos börtönében letöltendő) két és fél évre ítélték. Ez azt jelenti, hogy az általunk vizsgált hatvan személynek pontosan az egynegyedét, 15 főt vontak 1945–56 között büntetőeljárás alá. A felkelés későbbi parancsnokainak egy része tehát a tágabb értelemben vett Rákosi-korban marginalizálódott.³⁸ Ha az összes eljárást, a politikai és a köztörvényes procedúrákat együttesen nézzük, az általunk vizsgált személyek mintegy harmada kriminálizálódott élete során.

ÉLETPÁLYA A RETORZIÓK FÉNYÉBEN, A TÁRSADALMI MOBILITÁS EGYEDI PÉLDÁI ÉS A SZTAHANOVISTÁK

A társadalmi mobilitás konkrét példáit elemezve látható, hogy a felkelőparancsnokok esetében 1945 és 1956 között mindkét irányban történt mozgás. Mint azt statisztikai elemzésünkben látni fogjuk, a csoport nagyobb részét a lefelé mobilitás jellemezte, de a felemelkedés sem ritka, így például az 1956-os felkelők vezetői között találunk sztahanovistákat is.

Ami az egyedi eseteket illeti: Csiki Lajos, akinek apja bányász, anyja postás volt, már fiatalon katonatiszt lett. Drbál Ferenc apja szobafestő volt, ő esti tagozaton szerzett építészmérnöki diplomát. Kovács Dezső – apja iskolaszolga, majd kereskedősegéd volt – hőszigetelő szakmát szerzett. Kovács Imre és Oláh Jenő se-

gédmunkás apától származtak, de esztergályos, illetve gépkocsivezető lett belőlük. A paraszti családból katonatisztté avansált Szántó Farkas Béla még nagyobb lépést tett a generációs előrelépés irányában. Kiss Károly intergenerációs mobilitása csak élete emigrációs szakaszával vált mérhetővé: míg apja kádár volt, ő Ausztráliában építészmérnökként végzett, és képzettségének megfelelő munkakörökben dolgozott több kontinensen is.

Némi visszaesés állapítható meg Bán Róbert intergenerációs mobilitásában. Az apja ugyanis építészmérnök volt, ő viszont rádióműszerészként végzett és vállalt munkát. Nagyobb esés következett be Somlyói Nagy Sándor esetében: apja ipariskolai tanárként dolgozott, anyja földbirtokos családból származott, ő azonban 1945 után alkalmi munkásként, majd üzemi munkásként kereste kenyerét.

Batthyány Bálint az egyetlen a csoportban, akinek inter- és intragenerációs mobilitása is lefelé mutat. Ő a „lefelé” mobilitás korabeli archetípusa: arisztokrata, nagybirtokos grófi család sarjaként 1948 után előbb segédmunkásként, majd anyagbeszerzőként volt kénytelen megélni, bár ebből is látszik, hogy egyéni pályáján még ő is megpróbálta kompenzálni a rendkívüli hátrányokat, hiszen igyekezett előrelépni a segédmunkási létből.

Az intragenerációs mobilitást vizsgálva több enyhén emelkedő karrier mutatható ki. Bárány János több szakmát is kitanult, és kiváló munkateljesítményét két egymást követő évben is sztahanovista kitüntetéssel díjazták. Csiki Lajos bányászból, Karászy János segédmunkásból, Szántó Farkas Béla cselédből, Pércsi mezőgazdasági dolgozóból lépett elő katonatisztté. Kovács Dezső kereskedősegekből, majd segédmunkásból lett többszörös élmunkás, sztahanovista hőszigetelő. Kovács Imre előbb rendőrségi küldönc, majd konzervgyári segédmunkás volt, innen lépett elő Kiváló dolgozó címet is megszerző esztergályossá. (Rajtuk kívül Nickelsburg László is kapott műszerészként sztahanovista kitüntetést.) Fánicsik György óriási akaraterejének köszönhette, hogy a téglagyári munka mellett esti iskolában előbb esztergályosszakmát tanult, majd érettségizett, és műszaki ellenőrként dolgozott.

Néhányan különösen nehéz gyermekkorból emelkedtek ki, szüleiket nem ismerve vagy tőlük elkülönülve nőttek fel. Ilyen körülmények között lett Palotás József kovácmester, Schmidt László kocsifényező, Ujvári József segédmunkás, Szabó János pedig – miután géplakatos, villanszerelő, gépész szakmákban dolgozott (bár valószínűleg csak géplakatosi képesítése volt) – gépkocsivezető.

Mások inkább csak az emigrációban értek el a korábbiakhoz képest jelentős eredményeket. Sorn Károly segédmunkás volt, kanadai emigrációjában esztergályosszakmát szerzett, de gépkocsivezetőként dolgozott. Ritecz József katonai karrierrel indult, részt vett a koreai háborúban. Később sofőr lett. Svájci emigrációjában börtönigazgatóként ment nyugdíjba. Kiss Károly életpályája – ahogy erről

már volt szó – a hatvanas években, ausztráliai emigrációjában teljesedett ki. Míg itthon kereskedősegédként vállalt állást, kint építészmérnök lett.

Pásztor Gyula idehaza vasesztergályosként dolgozott, Nyugat-Németországban, majd Belgiumban papír- és írószerügynök volt, ám 1975-től – midőn brüsszeli székhellyel megalapította az International Football Star Managing irodát – világhírnévre tett szert. Mintegy ötven játékost közvetített a klubközi cserék során, köztük olyan világsztárokat, mint Kevin Keegan és Tony Woodcock.

Igen speciális életpályát mondhatott magáénak Ekrem Kemál és Konstantinidisz André, mindketten sajátos módon kerültek Magyarországra. Ekrem vilanyszerelőből lett nagyon képzett technikus, aki egy 1952-es belügyi feljegyzés szerint az összes magyarországi erőmű építésében részt vett. Konstantinidisz műszaki pályáját megszakította a világháború, majd a görög polgárháború, amelyben századosi rendfokozatot ért el. Miután Magyarországon politikai menedékjogot kapott, elektromérnökként dolgozott.

Néhányuk előmenetele megszakadt, felfelé ívelő pályájukat valamilyen esemény derékba törte. Így Sillay Rudolf és S. Nagy Sándor katonai, Batthyány Bálint tisztviselői karrierjét az 1945-ös rendszerváltozás tette tönkre; Sillay fuvarosként, S. Nagy alkalmi, majd üzemi munkásként dolgozott. Batthyány a Külkereskedelmi Hivatal római kirendeltségének tisztviselőjéből 1948-tól segédmunkás, majd anyagbeszerző lett. (Ők az intragenerációs „lefelé” mobilitást képviselik.)

Egy elhibázott döntés miatt szakadt meg László Béla György karrierje, aki – bár 1941-ben egy baleset folytán elvesztette a jobb kezét – 1946-ban kereskedelmi érettségit szerzett, három nyelvet beszélő üzletkötőként több kelet- és nyugat-európai országban járt. (Az angol FSS³⁹ ügynökség felvette vele a kapcsolatot, de megbízásukat nem teljesítette.) A súlyos törés 1948-ban következett be, amikor átszökött Romániába (Kolozsváron maradt holmiját akarta visszahozni). A román hatóságok elfogták, és tízhavi fogva tartás – internálták, bántalmazták is – után adták át a magyar szerveknek. 1953-as szabadulása után éjjeliőr lett, majd

alkalmi munkás. 1954-ben keramikusként, utána telephelyvezetőként helyezkedett el, de „politikai megbízhatatlansága” miatt hamarosan elbocsátották. Ki akart szökni az országból, azonban ez sem sikerült. Csaknem két és fél éves büntetésének letöltése után bérelszámoló lett. (A forradalom leverése után súlyos ítéletet kapott, és beszervezték. De még így sem tudott ahhoz hasonló presztízsű munkát szerezni, mint pályakezdése idején.)

Az érvényesülésben természetesen a börtönévek is visszaesést hozhattak (Bojtor Béla, Oltványi László). Mások a rendszer jellege miatt nem tudtak kellőképpen előrejutni. Angyal István 1947-ben a budapesti bölcsészkaron kezdte meg

39 A brit Foreign Secret Service.

egyetemi tanulmányait, ám az 1949-ben, a Lukács-vita idején eltávolították, mivel több felszólalásában szolidaritást vállalt a megtámadott filozófussal. Így munkáskarriert futott be: vasbetonszerelő szakmát tanult, kétszeres sztahanovista lett, majd hamarosan építésvezető. Iván Kovács László azért nem tanulhatott egyetemen, mert apja a Horthy-rendszerben tiszthelyettesként szolgált. Különböző vállalatoknál helyezkedett el, de mindenütt mint labdarúgót alkalmazták.

Gyulai Lajos sem tudott kellőképpen kibontakozni: a segédmunkási állásnál magasabbra törő ambíciója minduntalan törést szenvedett, egyetlen egyetemre sem vették fel, és számára kedvező munkát sem kapott. Emiatt 1954-ben kiszökött az országból.

A felkelőparancsnokok egy része, akik 1945-ben vagy utána valamilyen retorziót szenvedtek el, 1956-ban akár úgy hihették, hogy mindezt semmissé tehetik, vagy újra visszanyerhetik korábbi társadalmi státusukat. Mások – munkások, baloldaliak – csalódtak a „létező” kommunizmusban, s ezért akár súlyosan meg is bűnhődhettek. Ők 1956-ban baloldali eszményeiket akarták megvalósítani, az addiginál tökéletesebb formában, „javított kiadásban”. A kádárista narratíva abszurditása – miszerint az 1956-os felkelők csakis lumpenproletárok, bűnözők, hulligánok lettek volna – ezekből az adatokból is nyilvánvaló.

A TÁRSADALMI MOBILITÁS STATISZTIKAI VIZSGÁLATA

A felkelőparancsnokok társadalmi mobilitását statisztikailag is megvizsgáljuk.

Ám ezt meg kell előznie a rétegződés-vizsgálatnak, hiszen ha nem sikerül egyértelmű kategóriákba sorolnunk az érintetteket, a hatvan személy életútját – pontosabban foglalkozási státusváltását –, összesítve nem kapunk releváns eredményeket.⁴⁰ Korábban már történtek kísérletek az ötvenhatosok, a „szent suhancok” szociológiai elemzésére.⁴¹ Ezekhez képest mi most csak a felkelés fegyveres vezetőit vizsgáljuk, és az adatokat elsősorban a vertikális társadalmi mobilitás szempontjából elemezzük, méghozzá nem a teljes életpálya, hanem az 1956-ig befutott foglalkozási karrier alapján.⁴²

A társadalmi mobilitást két – a szociológiából jól ismert – részre bontottuk,

40 Szorokin már 1927-es, *Social Mobility* című művében leszögezte – írja Breiger –, hogy „a mobilitás és a rétegződés páros fogalmak, amelyek kölcsönös összekapcsolást igényelnek, mindegyik értelmetlen a másik nélkül”. Breiger (1991) 54.

41 Az elemzések – Kozák Gyula műve nyomán – részben Merton anómiaelméletén alapulnak, Kozák ugyanakkor már felveti az intergenerációs mobilitás kérdését is. Végül azonban az intragenerációs mobilitást nem vizsgálja, helyett a felkelők profiljának „faktorait” elemzi. Kozák (1999). Lásd még Forintos (2000), Vajda–Eörsi (2007) 72–86.

42 Társadalmi mobilitás: az egyén vagy a család társadalmi helyzetének megváltozása. Tanulmányunkban a foglalkozás alapján definiált társadalmi kategóriák közötti mozgást vizsgáljuk, de kitérünk a kedvezőbb vagy

kedvezőtlenebb lakóhely elemzésére is. A társadalmi mobilitás általában a társadalmi hierarchiában történő felfelé vagy lefelé mozgásra vonatkozik (vertikális mobilitás) – ezzel foglalkozunk tehát, nem a horizontális mobilitással. Lásd Andorka (1997) 220–221. Adataink korlátozottsága miatt nem foglalkoztunk a Kolosi Tamás által használt státuscsoportokkal (itt olyan egyének és családok csoportjáról van szó, amelyek a Kolosi által vizsgált hét dimenzióban együttvéve hasonló helyzetben vannak) és az Utasi Ágnes-féle életstílus-csoportokkal sem (amelyekben elsősorban fogyasztási-magatartási csoportokat különített el), jóllehet relevanciájukat nem vonjuk kétségbe. Lásd Andorka (1990b) 40–48.; továbbá Andorka (2006) 157.; illetve Utasi (1984) 5–6. Treiman a foglalkozásokat presztízs alapján pontszámmal látta el. Treiman (1998); illetve Róbert (2000) 21. A társadalmi mobilitás kutatásáról lásd még Mayer–Müller (1998).

43 A nemzedékek közötti mobilitást az apa foglalkozása és a vizsgált személy első foglalkozása közötti különbségből állapítottuk meg, az intragenerációs mobilitásra pedig a vizsgált személy első és 1956-os foglalkozása közötti differenciából következtettünk. Bukodi (1995) 5.

és abban bízunk, hogy sikerül olyan mintázatot találnunk a felkelés fegyveres vezetőinek életútjában, amely 1956-os tevékenységük szempontjából magyarázó erejű lehet. Valóban: az inter- és az intragenerációs mobilitás szétválasztása relevánsnak bizonyult,⁴³ és eredményeink igazolták, hogy ezek az emberek elsősorban az intergenerációs mobilitás terén szenvedtek el hátrányokat. Ezeket a „családi” hátrányokat azonban egyéni pályájukban (intragenerációs mobilitás) igyekeztek ellensúlyozni, ám 1956 előtt nem sikerült nekik teljes mértékben.

A társadalmi mobilitás részletes vizsgálatához azonban – mint említettük – előbb a társadalmi rétegződéssel kell foglalkoznunk. Ezért első lépésben a harmincas évektől az ötvenes évek közepéig tartó időszakra, illetve a magyarországi szovjet típusú rendszer fennállásának egészére vonatkozó társadalmi rétegződési szakirodalom alapján igyekeztünk releváns kategóriákat felállítani. Az általunk vizsgált hatvan személyt

ezután származásuk (pontosabban az apa vagy – ha ez az adat nem állt rendelkezésre – az anya foglalkozása, társadalmi státusa) alapján soroltuk be, majd az első foglalkozásukat gyűjtöttük ki és kategorizáltuk, végül pedig az 1956-os forradalom pillanatában betöltött állásukat vettük figyelembe a csoportosításhoz.

A háromfajta csoportosítás alapján különböző társadalmi rétegekbe soroltuk be az egyes személyeket, és a különböző időpontok közötti „mozgásukat”, azaz társadalmi mobilitásukat elemeztük. Ennek kapcsán háromféle életutat különböztettünk meg 1956-ig: emelkedő („felfelé mobilitás”), stagnáló, illetve süllyedő („lefelé mobilitás”) pályákat láttunk alapvetőnek. Mindeközben az érintettek inter- és intragenerációs mobilitásait is vizsgálni tudtuk. Ráadásul nem kellett érdemben foglalkoznunk a „felfelé mobilitás” egyik gyakori besorolási problémájával, nevezetesen, hogy a mezőgazdasági munkaerő, a paraszti-agrármunkási rétegek miként alakultak át ipari, elsősorban szakképzetlen munkássá, és hogy ez valóban felfelé lépésnek tekinthető-e a társadalmi hierarchiában (merthogy ez

amúgy igen vitatott kérdés). Az, hogy ez számunkra ezúttal nem jelentett problémát, abból fakadt, hogy az általunk vizsgált csoportban minimális volt a mezőgazdaságban dolgozó szülők és az első foglalkozásként mezőgazdasági tevékenységet űzők aránya.⁴⁴

Ami az egyes társadalmi csoportokat, rétegeket illeti, a szociológiai szakirodalomból az 1945 utáni korszakra több munkát vettünk figyelembe. Mivel azonban Bukodi Erzsébet 1995-ös tanulmányának kategorizálása véleményünk szerint nem teljesen adekvát az 1945 utáni első évtizedek magyarországi társadalmára,⁴⁵ a relevánsabb csoportosítás kialakításához felhasználtuk Kolosi Tamás egyik műhelytanulmányát is.⁴⁶ Kolositol elsősorban a paraszt – önálló gazda értelmében használt – kategóriáját vettük át. Ennek főként azért van jelentősége, és azért különítettük el az általunk nem önállónak tekintett mezőgazdasági fizikai dolgozó kategóriájától, mert itt véleményünk szerint a parasztgazdák másoktól független tevékenysége a meghatározó. A paraszti és a mezőgazdasági fizikai kategória pedig azért fontos, mert együtt alkotják a mezőgazdasági foglalkozásokat.⁴⁷ A két mezőgazdasági kategória külön kezelése azért is indokolt, mert az önálló parasztok mentalitása jobban hasonlít az önálló iparos-kereskedő rétegeire, így differenciáltabb elemzést nyújthatunk, mint ha vagy csak Bukodi, vagy csak Kolosi kategorizálását vennénk alapul.

Szintén fontos Kolosi „betanított értelmiségi” kategóriája (ezzel kiegészítjük Bukodi besorolását), de mi inkább a középszintű irányítók Ferge Zsuzsa által kijelölt kategorizálását vesszük át. Csoportosításunkban ugyanis az egyéb szellemi

44 Magyarországon a második világháború után a társadalmi mobilitás jelentős része abból fakadt, hogy a mezőgazdaságból tömegek áramlottak az iparba, és döntően szakképzetlen munkásként helyezkedtek el. Ráadásul úgy, hogy az iparosítás nem párosult városiasodással, azaz sokszor az érintettek állandó lakhelye nem változott, így óriási volt az ingázók aránya. Haller–Kolosi–Róbert (1990) 430. A parasztból, agrármunkásból szakképzetlen ipari munkássá válás amúgy is felveti azt a problémát, hogy mindez ugyan az agrárszektorból az ipari szektorba való átlépést jelenti (ezáltal definíció szerint „felfelé” való elmozdulást reprezentálna), de valójában ez a váltás nem feltétlenül párosul előrelépéssel.

45 Bukodi a társadalmi mobilitást elemezve az alábbi kategóriákat használta: vezető és értelmiségi; egyéb szellemi; önálló iparos, kereskedő; szakmunkás; szakképzetlen munkás; mezőgazdasági fizikai. Bukodi (1995) 11.

46 Kolosi kategóriái: 1. felső értelmiség 2. gazdasági vezető 3. gazdasági értelmiség 4. betanított értelmiség 5. művezető és nyugdíjas vezető 6. inaktív szellemi 7. szakmunkás-irodai dolgozó 8. betanított munkás 9. mezőgazdasági munkás 10. segédmunkás és inaktív fizikai 11. paraszt (önálló gazda). Kolosi (1984) 138–140.

47 A mezőgazdaságból kikerülők a társadalmi mobilitást kutatók álláspontja szerint ugyanis „felfelé” mozognak, miközben egy önálló parasztgazdálkodó és egy városi betanított munkás életszínvonala között óriási lehet a különbség, és természetesen nem a munkás javára. Éppen ezért fontos a differenciáltabb elemzés szempontjából a részletesebb kategória-rendszer. Ezért alkalmaztuk a finomabb elemzést.

dolgozók közé soroltuk azokat, akik végzettségük alapján esetleg nem minősülnek értelmiséginek, de pozíciójuk révén (beosztott vezetők, irányítók, középszintű szakemberek) kiemelkednek a munkások közül.⁴⁸

48 Ferge (1994) 112.

49 Ezzel a kategorizálással tulajdonképpen Andorka Rudolf kutatásaihoz is kapcsolódunk – még hozzá többféle szempontból. Andorka a harmincas évek társadalmát (a férfiak esetében) az alábbi kategóriákra osztotta fel: 1. szellemi 2. önálló kereskedő 3. önálló iparos 4. altiszt, háztartási alkalmazott 5. munkás 6. napszámos 7. mezőgazdasági 8. nyugdíjas 9. egyéb. Andorka–Harcsa–Kulcsár (1982) 169.

50 Andorkát idézi Bukodi (1995) 5.

51 Andorka (2006) 176.

52 A vezetők közé soroltuk az arisztokrata és földbirtokos származásúakat is. E „vezető” kategória természetesen a származásnál a Horthy-korra vonatkozik, hiszen az 56-osok szülei döntően ebben a korban éltek.

Szintén fontos megkülönböztetni egymástól az alsó középosztály határán mozgó társadalmi rétegeket, ezért vezetjük be a nem önálló alsó középosztálybeli kategóriát (olyan foglalkozásokat sorolunk ide, mint például a házmester, kalauz, postás, katonai, csendőrségi, rendőrségi altiszt, amelyek a Horthy-korban az általunk vizsgált személyek családjában gyakoriak voltak). E csoportosítással a mintánkban szereplő személyek családja és ők maguk is egyértelműen besorolhatók valamilyen társadalmi szerkezeti szempontú kategóriába. A nem önálló alsó középosztály elkülönítése segíti a megkülönböztetést az önálló iparosok, kereskedők, fuvarozók rétegétől, vagyis akár csak a mezőgazdaságban, az alsó középosztályban is különbséget teszünk

az önállók és a nem önállók között.⁴⁹

Az Andorka által használt kilenc kategória közül az önálló foglalkozásúak fontosak, egy 1990-es tanulmányában ő is megállapítja,⁵⁰ hogy az 1945 utáni társadalmi átalakulás egyik fontos jellemzője az önálló foglalkozásúak arányának csökkenése. Andorka egyébként szakít a társadalmi elemzésben 1945 után húsz évig használt, a történelmi materializmus jegyében Sztálin által megfogalmazott „két osztály, egy réteg” modellel,⁵¹ azaz a munkás–paraszt–értelmiségi besorolással – ennek nyomán állítottunk össze mi is az 1945 előtti és utáni társadalom elemzésére alkalmas társadalmi szerkezeti modellt.

Így a szociológiai szakirodalom alapján készített, összetett strukturális modellünkben a következő kategóriák szerepelnek: vezető és értelmiségi;⁵² egyéb szellemi, irányító és középszintű szakember; önálló iparos, kereskedő, fuvarozó; nem önálló alsó középosztálybeli; szakmunkás; szakképzetlen munkás; mezőgazdasági fizikai munkás (nem önálló); paraszt (önálló mezőgazdasági tevékenységet végző személy).

Kutatási hipotézisünk az volt, hogy az 56-os forradalom felkelőcsoportjait vezető személyek társadalmi összetétele és mobilitása eltér attól a képtől, amelyet a Kádár-korban próbáltak sugallni, vagyis nem arról van szó, hogy valamiféle „reakciós”, „fasiszta”, „horthysta” csöcselék kelt fel a munkáshatalom ellen. Azt

próbáljuk kutatni, mekkora volt a munkások, a munkásszármazásúak, a mezőgazdaságból kikerültek és az értelmiségiek aránya a felkelés vezetői között, és milyen életutat jártak be, mielőtt 1956-ban fegyvert fogtak. Hipotézisünk az volt – amelyet (csak részben) a társadalmi mobilitás

elemzésével kívánunk alátámasztani –, 53 Andorkát idézi Bukodi (1995) 5.

hogya a felkelés parancsnokai közül so- 54 Bukodi (1995) 9.

kan baloldali beállítottságúak, munkás-

és parasztszármazásúak voltak, de az 1945 után történtek megtörték pályájukat, s a forradalom esélyt nyújtott volna számukra az előrelépésre, a „felfelé” mobilitásra.

A Központi Statisztikai Hivatal 1973-as mobilitásfelvételét elemző Andorka Rudolf „az apa foglalkozása – a megkérdezett első foglalkozása – a megkérdezett jelenlegi (utolsó) foglalkozása láncolatra” épített fel egy kutatást. Négy lényeges mobilitási folyamatot talált: a mezőgazdaságban dolgozók arányának csökkenését, a nem fizikai jellegű foglalkozásokba való áramlást; az önálló iparosok, kereskedők, egyéni gazdák rétegének csökkenését; a nők növekvő részvételét a munkaerőpiacon.⁵³ Az általunk vizsgált csoport esetében természetesen csupán három folyamat relevanciáját vizsgálhattuk, hiszen a forradalom fegyveres vezetői között nőt nem találtunk. Andorka nyomán Bukodi más vizsgálatokat is folytatott. Eredményei szerint „a nemzedéken belüli mobilitás a férfiaknál nagyjából az ötvenes évek második feléig növekedett, majd ezután visszaesett, az elmúlt évtizedben azonban ismét némi növekedésnek indult”. A trendek mögött Bukodi az 1945 utáni évtizedek politikai-gazdasági-társadalmi változásait véli felfedezni. „Az ötvenes évek elejének erőltetett iparosítási politikája nagyarányú nemzedékek közötti és nemzedéken belüli átrétegződést indított el. A vezetők és értelmiségiek csaknem 50%-a volt ipari vagy mezőgazdasági munkás apa gyermeke, és közülük so- kan fizikai foglalkozásuként kezdték karrierjüket. Az ipari munkások 35–40%-a volt mezőgazdasági fizikai származású, és egy részük mezőgazdasági munkásként is indult. A szakmunkásokra kevésbé, a szakképzetlen munkásokra fokozottan érvényes ez a tendencia” – állapította meg.⁵⁴

Táblázatunk adataiból egyértelmű, hogy a vizsgált csoport jelentős – az átlagosnál magasabb arányú – része munkásszármazású (33 százalék), ráadásul a szóban forgó személyek 63 százaléka a két vizsgált időpontban munkásként is dolgozott. Az 56-os forradalom fegyveres felkelését vezető személyek kétharmada tehát valamilyen szempontból a munkássághoz kötődik. Ebből egyértelműen látszik, hogy a szovjet típusú rendszer elleni fegyveres küzdelem vezetői jelentős részben a rendszer által hivatkozási alapnak tekintett „uralkodó munkásosztály” képviselői közül kerültek ki.

Az 1956-os fegyveres felkelés vezetőinek társadalmi mobilitása, foglalkozási szempontok alapján						
	Apa (anya) foglalkozása	Első fog- lalkozás	Foglalkozás 1956-ban	Intergenerációs mobilitás	Intragenerációs mobilitás	Teljes mo- bilitás
MOBILITÁS				11 (24%) fel	16 (30%) fel	
				16 (36%) stagnál	30 (56%) stagnál	
				18 (40%) le	8 (15%) le	
ÖSSZESEN				45	54	
VEZETŐ, ÉRTELMISÉGI	8 (18%)	9 (16%)	8 (14%)			
EGYÉB SZELLEMI	4 (9%)	4 (7%)	11 (20%)			
ÖNÁLLÓ	9 (20%)	1 (2%)	0 (0%)			
NEM ÖNÁLLÓ ALSÓ KÖZÉPOSZTÁLYBELI	8 (18%)	6 (11%)	12 (22%)			
SZAKMUNKÁS	5 (11%)	19 (35%)	15 (27%)			
SZAKKÉPZETLEN MUNKÁS	9 (20%)	14 (25%)	10 (18%)			
PARASZT	1 (2%)	0 (0%)	0 (0%)			
MEZŐGAZDASÁGI MUNKÁS	1 (2%)	2 (4%)	0 (0%)			
ÖSSZESEN	45	55	56			
IPARI MUNKÁS			36 (63%)			
MUNKÁS	15 (33%)					
AGRÁR- FOGLALKOZÁSÚ	2 (4%)	2				
ÖNÁLLÓ	10 (22%)	1	0			
ABSZOLÚT FEL	2 (4%)	21 (2+16+3) személynek jó vagy javul a helyzete: felfelé mobil vagy a maximumon stagnál (39%)			18 (2+16) fel (33%)	
FEL, INGADOZVA	16 (30%)				17 (3+8+6) stagnál (31%)	
STAGNÁL, DE MAXIMUMON	3 (6%)	33 (8+6+18+1) személynek rosszabbodik a helyzete: lefelé mobil vagy nem a maximumon stagnál (61%)				
STAGNÁL	8 (15%)					
STAGNÁL, DE MINIMUMON	6 (11%)				19 (18+1) lefelé mobil (35%)	
LE, INGADOZVA	18 (33%)					
ABSZOLÚT LE	1 (2%)					
AZONOS PÁLYAIRÁNY						3 (6%)
INGADOZÓ PÁLYA				kiszámíthatatlanság		34 (63%)
STAGNÁLÓ PÁLYA						17 (31%)
ÖSSZESEN						54

A részletesebb elemzés ugyanakkor arra is rámutat, hogy itt sajátos csoportról van szó, hiszen a fegyveres vezetők családja elsősorban az urbanizált rétegekhez tartozott. A szülők körében nemcsak a munkások aránya nagyobb a Horthy-kori átlagnál, hanem kifejezetten magas az értelmiségi, a vezető, illetve az egyéb szellemi foglalkozású, irányító, középszintű vezetők aránya is (27 százalék). A Horthy-korban, 1930-ban ugyanis az értelmiségiek és hivatalnokok összesített aránya a gazdaságilag aktív népességen belül 8,9 százalék, a munkásoké pedig 26,4 százalékos volt. (Az értelmiség aránya pedig ezen belül mindössze 1,8 százalék, 7,1 százalékot a hivatalnokok tettek ki.⁵⁵)

Mezőgazdasági foglalkozású szülőt csak 4 százalékban találtunk közöttük (miközben a Horthy-korban a népességnek több mint a fele a mezőgazdaságban dolgozott⁵⁶). Az azonban, hogy közülük viszonylag sokan mégis munkásként dolgoztak életpályájuk során, azt mutatja, hogy az önálló tevékenységek általánosan visszaszorultak 1945 után, ahogyan ezt Andorka és Bukodi az egész magyar társadalom átalakulására vonatkozóan megállapította. Ráadásul ez a folyamat az 56-os fegyveres vezetők családjaikat különösen sújtotta.

Az önálló iparosok, kereskedők, fuvarosok a szülők szintjén még 20 százalékos aránya az első foglalkozások esetén 2 százalékra, az 1956-os foglalkozások esetén pedig nullára csökkent. Mindez összefügg azzal, hogy az érintett személyek pályakezdése életkoruknál fogva már a második világháború utánra esett. 1930-ban a kisiparosok aránya a gazdaságilag aktívak között 8,6 százalék volt, 1949-re ez 8,1 százalékra, 1960-ra pedig 2,4 százalékra csökkent.⁵⁷ A munkássá válás elsősorban a korábban önálló foglalkozást űző családból származókra jellemző. Vagyis számukra ez a folyamat egyfajta kényszerpálya lehetett, ez is motiválhatta 1956 előtt elégedetlenségüket a fennálló helyzettel.

A vizsgált személyek három közel azonos nagyságú csoportra választhatók szét: egyharmaduk foglalkozási státusa romlott, egyharmaduké javult, egyharmaduké pedig stagnált, ha 1956-beli helyzetüket a szülők foglalkozásához viszonyítjuk.

A stagnálás az életpálya során nem pozitív jelenség, az előrejutás hiánya frusztrációt, elégedetlenséget válthat ki az emberből. Így valójában a csoport jelentős része (a finomabb elemzés alapján) a szüleihez viszonyítva nem jutott előre: vagy

55 Andorka (1990a) 394.

56 1930-ban a gazdaságilag aktív népesség 53,3%-a „paraszt” besorolású volt. Andorka (1990a) 393–425., 394. Az 1930-as statisztikák nem értelmezhetők tökéletesen, hiszen megkülönböztettek mezőgazdasági munkásokat (számuk 1,25 millió, 14,4%), illetve külön gazdasági cselédeket (600 ezer, 6,9%), viszont a napszámosokat a véderővel és az „ismeretlen” kategóriával együtt kezelték (224 ezer fő, 2,6%). A parasztagzdálkodók közül 1–10 holdon 1,75 millió ember (20,1%), 10–100 holdon 746 ezren (8,6%) dolgoztak kisbirtokosként vagy kisbérloként. Andorka (2006) 175.

57 Andorka (1990a) 394.

stagnált a helyzete, vagy rosszabbodott, 11 százalékuké pedig a szakképzetlen munkások szintjén, azaz szinte a társadalmi minimumon maradt, tehát akár periferikusnak, marginalizáltak is mondható. (Ezt a marginalizálódást súlyosbíthatta, hogy 1956 előtt a csoport majdnem egyharmadát elítélték vagy eljárás alá vonták valamilyen bűncselekmény miatt.)

Összességében megállapítható, hogy a mobilitást elemezve 39 százalékuknak javult a helyzete, vagy eleve jó volt, és meg is tudta őrizni. A fennmaradó 61 százalék – nyugodtan állíthatjuk – a társadalmi mobilitás alapján felvázolt életpályájával elégedetlen lehetett.

Ugyanakkor a részletesebb elemzés kideríti, hogy a társadalmi mobilitáson belül döntően a családi helyzet romlott, az egyéni életpályák valamivel dinamikusabbak voltak, jobban fejlődtek, vagy legalább stagnáltak. Így a csoport 40 százalékának a családja lefelé volt mobil, azaz a foglalkozási hierarchiában lefelé csúszott, míg az egyéni életpályáknak csupán 15 százaléka mutatott süllyedést. (Egyetlen személy, Batthyány gróf esetében volt minden lefelé mutató: a családi és az egyéni életpálya is süllyedő tendenciát mutatott.) Vagyis az 56-os forradalom fegyveres vezetőinek esetében viszonylag dinamikus csoportról van szó, amelynek tagjai a családi társadalmi mobilitás hátrányait, a család „lefelé mobilitását” egyéni szinten próbálták ellensúlyozni.

Bár eredetileg nagyon magas volt a szülők vezető és értelmiségi háttere, a „top-kategóriákba tartozás” 1945 után a vizsgált személyek esetében csökkenni kezdett. Azonban ha ezt a kategóriát összevonjuk az egyéb szellemi és középszintű irányítói posztokkal, megállapíthatjuk, hogy az 56-os fegyveres vezetők 34 százaléka 1956-ban ide tartozott, azaz: ha a vezetői beosztásokat nem is, a szellemi pozíciókat részben meg tudták őrizni. Vagyis szó sincs arról, amit a kádári propaganda állított, hogy az 56-os fegyveres felkelést a csöcselék irányította volna. A hatvan vezető közül, akiknek ismerjük a származását, 1956-ban 34 százalék valamilyen szellemi vagy vezetői munkát végzett, 45 százalékuk pedig munkás volt, tehát az ideológia szerinti „uralkodó osztály” képviselője.

Más kérdés azonban, hogy – a családi összehasonlítást alapul véve – sokan kényszerből kerültek, kerülhettek a munkásosztályba a korábbi önálló foglalkozások megszűnésével és visszaszorulásával. Az önálló foglalkozások térvesztésével párhuzamosan a vizsgált csoportban nemcsak a munkások aránya nőtt, hanem a nem önálló alsó középosztályba sorolható személyek száma is. Míg a Horthy-korban a vizsgált személyek szüleinek 22 százaléka volt önállóan tevékenykedő (önálló kisiparos, kiskereskedő, fuvaros vagy parasztgazda), addig 1956-ra a vizsgált személyek éppen 22 százaléka volt nem önálló alsó középosztálybeli. Sokszor ez ténylegesen nem is jelentett foglalkozási váltást: az önálló fuvarosból vagy fuvaroscsalád leszármazottjából egyszerűen gépkocsivezető lett, vagyis ugyanazt a te-

vékenységet immár nem önálló keretek között végezte.

Megállapítható tehát, hogy az 56-os forradalom fegyveres felkelésének élére egy városias, urbánus réteg állt, amely a családi megpróbáltatásokat és az egyéni életpályák megtörését próbálhatta a forradalomban ellensúlyozni (azért 70 százalékuknál az egyéni életpálya is stagnált vagy lefelé mutatott, tehát ebből a szempontból is lehetett okuk az elégedetlenségre). Ráadásul az életutak majdnem kétharmadára, 63 százalékára jellemző a kiszámíthatatlanság, vagyis az, hogy az érintett személy mobilitása nem egyetlen irányba változott. A háború, a háború utáni gazdasági-társadalmi-politikai folyamatok jelentős ingadozásnak, bizonytalanságnak tették ki a csoport döntő részét. Márpedig Rév István kutatásaiból tudhatjuk, hogy a társadalom bizonytalanságban tartása a hatalomgyakorlás egyik formája is lehet.⁵⁸

Ami az 1944–45-ös szerepvállalást illeti, az általunk vizsgált hatvan személy közül 59-ről álltak rendelkezésre elemezhető adatok. Megállapíthatjuk, hogy az 1956-os forradalom fegyveres felkelőve-

zéreinek átlagéletkora 1945-ben 18,5 év 58 Rév (1990) 659.

volt. Közülük harmincnyolcan 18 évesek vagy fiatalabbak voltak, harmincketten ráadásul 16 évesek vagy még fiatalabbak. Így többségük nem volt elég idős ahhoz, hogy legalább fiatal felnőttként játsszon bármilyen szerepet a társadalmi életben (huszonkilenc személyről van szó).

A fennmaradók közül öten voltak kitéve valamilyen üldöztetésnek – elsősorban a holokauszt borzalmait próbálták túlélni –, tizenkilencen pedig katonák, csendőrök, partizánok, esetleg szélsőjobboldali paramilitáris alakulatok tagjai voltak, tehát harcokban vagy rendfenntartásban vettek részt. Ez részben sorállományú, részben hivatásos, részben pedig önkéntes részvételt jelent. (Ugyanakkor az önkéntesség időnként éppen a sorozást volt hivatott elkerülni, így olyan alakulatba jelentkezhetett valaki, amelyik nem a frontvonalon harcolt.) Öt személyről nem volt adatunk, pedig koruk alapján 1945-ben már dolgozniuk kellett volna, ketten viszont ekkor börtönben ültek. Így 1945-re vonatkozóan nem vállalkozhattunk szociológiai elemzésre, hiszen az érintettek döntő többsége még nem volt elég idős ahhoz, hogy karrierjét, életpályáját vizsgáljuk, a többiek pedig szinte kizárólag a háború különböző frontjain vagy a frontvonalak mögött szolgáltak fegyveres testületekben, de mindenképpen valamilyen állami szerepvállaláshoz kötődő tevékenységet végeztek.

A karriermintákat elemezve döntő következtetéseket tehát az 1945–56 közötti időszakról vonhattuk le. Az önálló pályák megtörése egyértelműen a második világháború után következik be az 1956-os forradalom fegyveres felkelését vezető személyek körében. Ezért rendkívül fontos életükben az 1944–45-ös, illetve az 1945–48-as periódus. Ekkor következik be ugyanis az az intergenerációs váltás,

amikor a családi státusz elvesz, átalakul. Az önálló vagy magasabb státuszú szülők gyerekei (a felkelőparancsnokok) ekkor kerülnek alacsonyabb és kevésbé önálló státuszokba. Ez az időszak tehát nagyjából 1944–48 közé tehető. Ekkor lesznek az önálló fuvarosok gyermekeiből alkalmazott sofőrök, a kisiparosok gyermekeiből gyári munkások, ekkor nő meg drasztikusan az egyéni kiszolgáltatottság, a függés az államtól. Ekkor tűnnek el teljesen az önálló foglalkozások a forradalmi fegyveres vezetők körében. 1944–45 pedig ebből a szempontból különösen súlyosan esik latba, hiszen az államnak való kiszolgáltatottság ekkor öltött extrém mértéket: egyesek katonaként szolgáltak, mások a holokauszt üldöztetését élték át, megint mások a családjukat veszítették el.

HIVATKOZÁSOK

Andorka (1990a)

ANDORKA RUDOLF: A rétegződésemélet haszna a mai magyar társadalom kutatásában. In Andorka Rudolf–Stefan Hradil–Jules L. Peschar (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest, Aula Kft. – Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, 33–65.

Andorka (1990b)

ANDORKA RUDOLF: A társadalmi mobilitás félévszázados trendjei Magyarországon. Uo. 393–425.

Andorka (1997)

ANDORKA RUDOLF: *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, Osiris.

Andorka (2006)

ANDORKA RUDOLF: *Bevezetés a szociológiába*. Második javított és bővített kiadás. Szerk.: Spéder Zsolt. Budapest, Osiris.

Andorka–Harcza–Kulcsár (1982)

ANDORKA RUDOLF–HARCSA ISTVÁN–KULCSÁR RÓZSA: A társadalmi mobilitás változásai. In Halay Tibor–Kolosi Tamás (szerk.): *Társadalomszerkezet és rétegződés*. Budapest, Kossuth, 145–180.

Breiger (1991)

BREIGER, RONALD L.: A foglalkozási mobilitás strukturális elemzése. In Angelusz Róbert–Tardos Róbert (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest, Magyar Közvéleménykutató Intézet, 54–71. /Műhely 10./

Bukodi (1995)

BUKODI ERZSÉBET: A nemzedéken belüli mobilitás alakulása. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal. /Társadalomstatisztikai füzetek, 15./

Csongovai (OHA)

Interjú Csongovai Per Olaffal. Készítette Eörsi László, 1992. 1956-os Intézet Oral History Archívum, 420. sz.

Eörsi (1997)

EÖRSI LÁSZLÓ: *Ferencváros 1956. A kerület fegyveres csoportjai*. Budapest, 1956-os Intézet.

Eörsi (2001)

EÖRSI LÁSZLÓ: *Corvinisták 1956. A VIII. kerület fegyveres csoportjai*. Budapest, 1956-os Intézet.

Eörsi (2003)

EÖRSI LÁSZLÓ: *Mitoszok helyett –1956 –*. Budapest, Noran.

Eörsi (2004)

EÖRSI LÁSZLÓ: *A Széna tériek 1956*. Budapest, 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Leváltára.

Eörsi (2011)

EÖRSI LÁSZLÓ: *A „Baross Köztársaság”. A VII. kerületi felkelőcsoportok*. Budapest, 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Leváltára – L’Harmattan.

Eörsi (2014)

EÖRSI LÁSZLÓ: *Soroksár 1956*. Budapest, Táncsics Mihály Művelődési Ház.

Eörsi (2015)

EÖRSI LÁSZLÓ: *A pesterzsébeti fegyveres ellenállás 1956*. Budapest, 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Leváltára.

Eörsi (előkészületben)

EÖRSI LÁSZLÓ: *Csepel 1956*.

Eörsi (előkészületben)

EÖRSI LÁSZLÓ: *Kőbánya 1956*.

Eörsi–Juhász–Szabó (2006)

EÖRSI LÁSZLÓ–JUHÁSZ KATALIN–SZABÓ IVETT: *Angyalföld 1956. Emberek, sorsok, emlékek*. Budapest, Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény – 1956-os Intézet.

Feitl (2011)

FEITL ISTVÁN: *Mikrotörténetek 1956. Pestszentlőrincről, Pestszentimréről*. Budapest. Napvilág.

Ferge (1994)

FERGE ZSUZSA: A társadalmi viszonyok reprodukciója. In uő: *Szociálpolitika és társadalom. Válogatás Ferge Zsuzsa tanulmányaiból*. Vál., szerk.: Várnai Györgyi. ELTE – T. Twins, 23–30.

Forintos (2000)

FORINTOS GYÖRGY: Modell és valóság. Észrevételek Kozák Gyula „Szent csőcselék” című esszéjéhez. In Körösi Zsuzsanna–Standeisky Éva–Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv VIII. 2000. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 1956-os Intézet, 338–368.

Gyarmati (2011)

GYARMATI GYÖRGY: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Rubicon-Ház.

Haller–Kolosi–Róbert (1990)

HALLER, MAX–KOLOSI TAMÁS–RÓBERT PÉTER: Társadalmi mobilitás Ausztriában, Csehszlovákiában és Magyarországon. In Andorka Rudolf–Stefan Hradil–Jules L. Peschar (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest, Aula – Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, 427–474.

Kocsis (1995)

KOCSIS GYULA: Egy mezővárosi család hat nemzedékének sikeres és sikertelen mobilitási kísérletei. In uő (szerk.): *Alkalmazkodás, ellenállás, mobilitás*. Cegléd, Kossuth Múzeum, 5–47. /Ceglédi Füzetek 30./

Kolosi (1984)

KOLOSI TAMÁS: *Státusz és réteg. Műhelytanulmány*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. /Rétegződés-modell vizsgálat III./

Koroly (OHA)

Interjú Koroly T. Györggyel. Készítette Gyenes Pál, 1991. 1956-os Intézet Oral History Archívum, 350. sz.

Kovács (OHA)

Interjú Kovács Andrással. Készítette Eörsi László, 1999. 1956-os Intézet Oral History Archívum, 727. sz.

Kozák (1999)

KOZÁK GYULA: Szent csőcselék. In Standeisky Éva–Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv VII. 1999. Magyarország a jelenkorban*. 1956-os Intézet, Budapest, 255–281.

Mayer–Müller (1998)

MAYER, KARL ULRICH–MÜLLER, WALTER: Előrelépés a társadalmi mobilitás kutatásában? In Róbert Péter (szerk.): *Társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum, 154–166.

Mazower (2000)

MAZOWER, MARK (ed.): *After the War Was Over. Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943–1960*. Princeton and Oxford, Princeton University Press.

Pongrátz (1982)

PONGRÁTZ GERGELY: *Corvin köz 1956*. A szerző magánkiadása.

Ravasz (é. n.)

RAVASZ ISTVÁN: A nyilas hatalom. In Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században*. 1. kötet. <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/70.html> (Letöltés: 2015. IX. 10.)

Rév (1990)

RÉV ISTVÁN: A bizonytalanság mint hatalomgyakorlási technika. In *Gazdaság- és társadalomtörténeti szöveggyűjtemény a szocializmus magyarországi történetének tanulmányozásához. II.* (A szerkesztésért felel: Rév István.) Budapest, Aula, 658–676.

Róbert (2000)

RÓBERT PÉTER: Egyenlőtlen esélyek az iskolai képzésben. In uő: *Társadalmi mobilitás a tények és vélemények tükrében. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 15–46.

Schmidt (OHA)

Interjú Schmidt Lászlóval. Készítette Eörsi László, 1994. 1956-os Intézet Oral History Archívum, 591. sz.

Treiman (1998)

TREIMAN, DONALD J.: A foglalkozások presztízisének elmélete. In Róbert Péter (szerk.): *Társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum, 111–129.

Ungváry (2004)

UNGVÁRY KRISZTIÁN: *A magyar honvédség a második világháború után*. Budapest, Osiris. .

Ungváry (2012)

UNGVÁRY KRISZTIÁN: *A Horthy-rendszer mérlege. Driszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Pécs – Budapest, Jelenkor – OSZK.

Utasi (1984)

UTASI ÁGNES: *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák. Műhelytanulmány*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. /Rétegződés-modell vizsgálat V./

Vajda–Eörsi (2007)

VAJDA ZSUZSANNA–EÖRSI LÁSZLÓ: „Szent suhancok”. Az 1956-os felkelés résztvevői. In Gyáni Gábor–Rainer M. János (szerk.): *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. Tanulmányok*. Budapest, 1956-os Intézet, 72–86.